

Uppenbarelseboken i Nya testamentet 1526 och Cod. Holm. A 1

En undersökning av källorna

Av LASSE MÅRTENSSON

Abstract

Mårtensson, Lasse, lasse.martensson@nordiska.uu.se, Professor, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University: "The Book of Revelation in the New Testament 1526 and Cod. Holm. A 1: An investigation of the sources". *Språk och stil* NF 34, 2024, pp. 31–67.

In 1526, the Swedish translation of the entire New Testament was printed. In the same year, the manuscript Cod. Holm. A 1 was produced at the monastery of Vadstena, containing a complete translation of the Book of Revelation. In the present article, the question of the source texts to these two Swedish versions of the Book of Revelation is investigated from two main perspectives: 1) A renewed examination of the source texts to the Book of Revelation in NT 1526. 2) An investigation of the relation between the two Swedish versions of the Book of Revelation regarding the source texts. A distinct difference is identified between the translator of the Book of Revelation in NT 1526 on the one hand and Luther on the other. When the Greek and the Latin texts in Erasmus' edition differ, Luther follows the Greek text, whereas the Swedish translator follows the Latin text. The expected source text to the version in Cod. Holm. A 1 is the Vulgate. A complete collation has been made of Erasmus' Latin text and the Vulgate in the Book of Revelation, in order to identify the passages that differ between them. Then these deviating passages were compared to the two Swedish versions. It turned out that they represent two completely separate text traditions. Where the two source texts differ, the version in NT 1526 follows Erasmus, whereas the version in Cod. Holm. A 1 follows the Vulgate. Thus, no contamination regarding the source texts in the direction of Erasmus vs the Vulgate was present in the Swedish texts.

Keywords: The Book of Revelation, Swedish Bible translation, the Monastery of Vadstena, early modern prints, medieval manuscripts.

1 Inledning och syfte

År 1526 trycktes en svensk översättning av hela Nya testamentet (hädanefter NT 1526). Liknande projekt genomfördes på flera håll i Europa, och för Nordens del kan man nämna Thet nøye Testamenth (1524) i Danmark och Nýja testamenti

Jag vill tacka (i bokstavsordning) doc. Stefan Mähl, prof. Veturliði Óskarsson, doc. Peter Sjökvist och prof. Henrik Williams för synpunkter på manuset.

<https://doi.org/10.61965/sos.v34i.34504>

Språk och stil: Tidskrift för svensk språkforskning, NF 34, 2024. ISSN: 1101-1165 E-ISSN: 2002-4010

Odds Gottskålkssonar (1540) på Island. Man vände sig till andra källtexter än vad man hade gjort under medeltiden. Istället för medeltidens bibel framför andra, Vulgata, använde man sig av exempelvis Erasmus av Rotherdams tryckta utgåvor och Martin Luthers tyska översättning (bl.a. Septembertestamentet från 1522). Samma år som NT 1526 trycktes nedtecknades handskriften Cod. Holm. A 1 (hädanefter A 1) i Vadstena kloster. Denna handskrift innehåller bibelöversättningar, främst från Gamla testamentet, men också, placerad sist i handskriften, en fullständig översättning av Uppenbarelseboken (hädanefter Upp A 1; utg. av Klemming 1853). Periodvis har det rått en intensiv debatt om huruvida det finns ett samband mellan denna version och Uppenbarelseboken i NT 1526 (hädanefter Upp 1526). Det antagna sambandet skulle då se ut på så vis att Upp A 1 skulle ha använts vid tillkomsten av Upp 1526, och att man hade tagit läsningar därifrån, eller till och med låtit denna text ligga till grund för versionen Upp 1526.

I denna artikel ska frågan om huruvida det finns ett samband mellan dessa två svenska översättningar tas till behandling igen, utifrån ett nytt perspektiv. Med utgångspunkt i källtexterna till de två svenska versionerna av Uppenbarelseboken ska det prövas om det rör sig om en gemensam texttradition, där de två texterna har påverkat varandra i någon omfattning, eller om det är fråga om helt skilda texttraditioner. För att jag ska kunna göra en sådan kontrastering måste en bredare undersökning av källfrågan genomföras, bl.a. en prövning av tidigare forskares uppfattning om källorna till de aktuella texterna. Relativt mycket arbete har tidigare lagts ned på att undersöka källorna till NT 1526 (inklusive Upp 1526), medan mindre har gjorts avseende Upp A 1. Innan kontrasteringen av Upp 1526 och Upp A 1 kan göras kommer därmed källfrågan för den förstnämnda att undersökas separat. Den förnyade prövningen av källtexterna till Upp 1526 är relativt omfattande och blir till en delundersökning i sig själv, där nya rön framkommer i förhållande till den tidigare forskningen (huvudsakligen Stave 1893; se avsn. 4).

Därefter (se avsn. 5) behandlas frågan om förhållandet mellan Upp 1526 och Upp A 1: Har Upp A 1 på något vis legat till grund för eller påverkat utformningen av Upp 1526? Detta görs genom en jämförelse av källtexterna till de två versionerna, dvs. Vulgata, den förväntade källtexten till Upp A 1, och Erasmus (1522) latinska text, den viktigaste källan till Upp 1526 (se avsn. 4). Visar Upp 1526 upp en hög grad av Vulgataläsningar, vilket i så fall skulle kunna tyda på att man har tagit läsningar ur Upp A 1, eller är de två svenska texterna oberoende i fråga om källtext? Vidare förs en diskussion om källfrågan till Upp A 1, som inte har utretts i den tidigare forskningen.

Lars Wollin utkom under 2024 med en omfattande monografi om Sveriges och Danmarks reformationsbiblar. Wollin gör jämförelser mellan bibeltexterna (inklusive NT 1526 och A 1) och undersöker deras relation till källtexterna. Wollin huvudsakliga verktyg för jämförelsen mellan käll- och måltexter är s.k. TRIX-värden (TRIX = *translation index*; se särskilt s. 130–141, där metoden beskrivs). Wollins fokus ligger på käll- och måltexternas verbformer, och på graden av överensstämmelse mellan de finita verbformerna i de två texterna. Min undersökning kommer att belysa andra företeelser än de som främst behandlas av Wollin.

2 Excerpering, notation och ordböcker

Jag har excerperat Upp 1526 från en nyskapad digital utgåva av NT 1526 i sin helhet (se källförteckningen). Upp A 1 har jag excerperat utifrån den digitala version som finns i Fornsvenska textbanken. Indelningen i verser är gjord av mig själv. Erasmus 1522 har jag excerperat från en PDF av trycket, förutom i avsnitt 4, där exemplen är tagna från Erik Stave (1893). Jag har dock infört vissa ändringar i textrepresentationen där, i enlighet med trycket, t.ex. virgula istället för komma. Vulgata har jag excerperat från den version som kallas Vulgata Clementina (se avsn. 3), och det har gjorts från den digitala text som har skapats av The Clementine Vulgate project. Observera att ortografin i utdragen från Erasmus 1522 och Vulgata Clementina skiljer sig något, bl.a. i återgivningen av konsonantiskt *u* (*u* resp. *v*). Luther 1522 har jag excerperat från en PDF av trycket, men också här har jag i avsnitt 4 hämtat texten från Stave (1893).

Utdrag från källtexterna som presenteras i löptext återges i kursiv, utan särskild markering av eventuella förkortningar. Det betyder att textutdrag och lemman etc. presenteras på samma sätt. Undersökningen rör sig dock inte på en ortografisk nivå, och mitt notationssätt leder inte till att någon distinktion av vikt för undersökningen går förlorad. Undantagen till detta notationssätt är vid några tillfällen i avsnitt 5, där specifika skrivningar i Upp A 1 diskuteras.

Avseende latinska ords betydelse har jag utgått från Lewis & Short, *A Latin Dictionary* (hädanefter L&S). I fråga om tyska ords betydelse har jag använt *Wörterbuch zu Dr. Martin Luthers deutschen Schriften* (hädanefter WMLS), så långt denna räcker, och därutöver har jag kompletterat med Jacob och Wilhelm Grimms *Deutsches Wörterbuch* (som har rikligt med exempel från

Luther; hädanefter DW). För grekiska ords betydelse har jag utgått från Liddell & Scott, *An intermediate Greek-English lexicon*. Vad gäller nysvenska ords betydelse har jag använt SAOB, och avseende fornsvenska ord Söderwall.

Nedan kommer textutdrag på latin, fornsvenska, äldre nysvenska, tyska och i några fall grekiska att ställas upp parallellt, med de relevanta textkomponenterna markerade i fetstil. Dessa uppställningar finns där för att den intresserade ska kunna se textställena i sin kontext. I diskussionerna av textställena ges översättningar av de delar som spelar roll för diskussionen.

3 Källtexterna

I detta avsnitt presenteras kortfattat de källtexter som är relevanta för den aktuella undersökningen: Erasmus av Rotherdams utgåvor (1519 och 1522), innehållande en grekisk och en latinsk text, Martin Luthers tyska översättning (främst 1522, Septembertestamentet) och till sist Vulgata. (I tablå 1 ges en kortfattad översikt över de viktigaste källtexterna, som en hjälp till läsaren inför den kommande textjämförelsen.) Inför en undersökning av källtexterna till tidigmodern bibelöversättning är det viktigt att vara klar över att källtexterna stod i beroendeställning till varandra, såväl Luther gentemot Erasmus som Erasmus gentemot Vulgata, och likheterna mellan versionerna är ofta stora. I många fall torde de olika källtexterna kunna generera mycket likartade översättningar. Min metod för att identifiera skillnader mellan versionerna beskrivs i anslutning till respektive delundersökning.

Erasmus utgåva av NT, *Novum Testamentum*, bestod av en grekisk utgåva av NT med en latinsk parallelltext. Den kom i flera utgåvor under 1500-talet, den första 1516 (under namnet *Novum Instrumentum*), den andra 1519 och den tredje 1522.¹ Erasmus utgåvor kom att spela en mycket stor roll för bibelöversättningar under 1500- och 1600-talen, och bl.a. var utgåvan från 1519 en viktig källa till Martin Luthers Septembertestamente (Metzger & Ehrman 2005 s. 145, Förster 2020 s. 199). Erasmus grekiska text var sammansatt av de grekiska handskrifter han råkade ha tillgängliga vid arbetet, och de utgjordes främst av unga, bysantinska handskrifter (Metzger & Ehrman 2005 s. 143–149, Krans 2006 s. 15). Den latinska texten var i hög grad en reviderad version av Vulgata, och ofta följs dessa två versioner åt. Jan Krans (2006) uttrycker det på

¹ Vidare kom ytterligare två utgåvor, 1527 och 1535. De saknar dock relevans för denna undersökning.

följande sätt (s. 13): »[N]o contemporary reader could fail to notice that Erasmus' enterprise is centred around the correction or 'emendation' of the Vulgate [...].» Detta är förklaringen till att Erasmus och Vulgata ofta sammanfaller.

Som nämnts använde Luther (1522) sig av Erasmus 1519 när han översatte. Det har rått olika uppfattningar om hur han förhöll sig till den grekiska texten. Vissa har menat att han bara ibland använde sig av den (Metzger & Ehrman 2005 s. 145, not 145, med anförd litt.), medan andra har menat att den har varit hans främsta rättesnöre (Förster 2020 s. 216–218). I Uppenbarelsboken, vid de textställen jag har identifierat där Erasmus latinska och grekiska text skiljer sig åt, är tendensen entydig: Luther följer där den grekiska texten, inte den latinska (se vidare avsn. 4.1). Det har likväl framhållits att Luther var starkt påverkad av den latinska texttraditionen. Man vet också att han hade tillgång till en Vulgatatext när han översatte (Förster 2020 s. 199). Det kom en ny version av Luthers NT 1523, men beträffande de textställen som har granskats i denna undersökning är skillnaderna gentemot 1522 endast på ortografisk nivå. Vidare kom en lågtysk version 1523. Jag har gjort stickprov på de behandlade textställena i denna utgåva, och den spelar inte någon roll för föreliggande undersökning.

Vulgata är avseende NT ursprungligen en revision av en äldre latinsk version (*Vetus Latina*), och revisionen är utförd av Hieronymus (evangelierna) samt ytterligare en okänd person (resten av NT; Houghton 2016 s. 32–35). Vulgatatraditionen är mycket omfattande, och den spänner över en lång tidsperiod. Hieronymus utförde sitt arbete mot slutet av 300-talet (a.a. s. 32), och därefter finns det textvittnen ända in i modern tid. Det tidigaste textskiktet, det som ska återge Vulgatas ursprungliga utformning och som återfinns i textkritiska utgåvor (t.ex. White, Wordsworth & Sparks 1889), skiljer sig på många sätt från de senmedeltida textvittnena. År 1592 trycktes en Vulgatautgåva som har fått namnet *Vulgata Clementina* (efter Clemens VIII), och denna text återspeglar den medeltida Vulgatatraditionen bättre än de textkritiska utgåvorna (Houghton 2016 s. 132). *Vulgata Clementina* är därmed en lämplig utgångspunkt för att kontrastera ett textvittne från senmedeltiden (vilket det rör sig om i Upp A 1), och i det följande kommer därför denna text att användas som representant för Vulgata (se föregående avsnitt om textunderlaget).

Arne Bengtsson (1947) undersökte de fornsvenska översättningarna av Josua och Domarboken, vilka också återfinns i A 1. Bengtsson menar att dessa översättningar ska ha gjorts efter ett specifikt Vulgatatryck, nämligen Anton Kobergers Vulgatautgåva (1479, 7 uppl.; Bengtsson 1947 s. 26). Det är känt att ett exemplar av detta tryck fanns i Vadstena; det som i dag finns vid Uppsala

universitetsbibliotek har nämligen befunnit sig där.² Läsningar i Upp A 1 som avviker från Vulgata Clementina kommer därför att kontrolleras i Kobergers utgåva, för att se om denna har nyttjats också i Upp A 1.

Tablå 1. Översikt över de för den aktuella undersökningen viktigaste källtexterna.

Språk	Text	Kommentar
Grekiska	Erasmus grekiska text 1522 (3 utg.)	Text som Erasmus framställde på grundval av främst relativt unga bysantinska handskrifter
Latin	Erasmus latinska text 1522 (3 utg.)	Text som Erasmus framställde med utgångspunkt i Vulgata
Latin	Vulgata Clementina	Version av Vulgata, tryckt 1592, men återspeglade den senmedeltida Vulgatatraditionen
Tyska	Luther 1522	Septembertestamentet, Luthers översättning av NT, främst utifrån Erasmus (1519, 2 utg.) grekiska text

4 Upp 1526 gentemot Erasmus 1522 och Luther 1522

Erik Stave (1893 s. 206–207) menade att NT 1526, avseende själva bibeltex-ten, huvudsakligen återgår på Erasmus (1522) latinska text. Han kom till den slutsatsen helt enkelt p.g.a. de stora likheterna mellan denna text och NT 1526 vid sin jämförelse. Sedan menade han att man också hade nyttjat Luther,³ i vissa fall Vulgata och i enstaka fall den grekiska texten i Erasmus 1522. Wol-
lin (2024) undersöker också frågan om Erasmus och Luther som källtext (bl.a. s. 149–150), och han menar att Erasmus och Luther har använts i ungefär lika hög grad i Uppenbarelseboken. Denna analys baserar sig på det nämnda TRIX-värdet, dvs. graden av formell överensstämmelse mellan de finita verbformerna i käll- och måltext.

Det första steget i denna undersökning är därmed att pröva tidigare uppfattningar avseende källorna till NT 1526 utifrån fallet Uppenbarelseboken. Som ovan nämnts rör det sig om källtexter som står i ett djupt beroendeförhållande till varandra, och i många fall torde Erasmus (1522) latinska text, Luther, Vul-

² Det anges bl.a. i detta verks Libris-post (<https://libris.kb.se/bib/8930140?vw=full>).

³ Detta gäller själva bibeltexten; i fråga om förord och glossor i NT 1526 var påverkan från Luther stor.

gata och Erasmus grekiska text ha kunnat generera en och samma översättning i NT 1526. Frågan om ett eventuellt Vulgatainslag i Upp 1526, och hur man skiljer mellan Vulgata (Clementina) och Erasmus (1522) latinska text, diskuteras vidare i avsnitt 5.

Fortsättningen av föreliggande avsnitt är uppdelad i tre delar. Inledningsvis (avsn. 4.1) görs en kort prövning av Staves påstående att Erasmus (1522) latinska text har varit ledande vid översättningen av Upp 1526. Till grund för detta ligger ett antal textställen som är diagnostiska i fråga om Erasmus (1522) latinska text gentemot Luther 1522, dvs. där dessa två källtexter tydligt skiljer sig åt. Detta är en från Stave fristående prövning, baserad på underlag som han inte tar ställning till, och som syftar till att kvantifiera förhållandet mellan Erasmus och Luther. Därefter diskuteras (i avsn. 4.2) de exempel där Stave (1893) hävdar att man i Upp 1526 har följt den grekiska texten. Visserligen har dessa exempel underkänts av senare forskare (Quack 2012; se avsn. 4.2), men oavsett om det rör sig om påverkan från den grekiska texten eller ej har Stave här trots allt identifierat en avvikelse i mönstret: texten kan inte direkt härledas från Erasmus (1522) latinska text. Denna avvikelse måste förklaras på något sätt. Till sist diskuteras (i avsn. 4.3) de 22 textställen där Stave hävdar påverkan från Luther på Upp 1526. I detta avsnitt ska hans exempel på påverkan från Luther prövas, i syfte att jag ska kunna avgöra dels huruvida det är riktigt att det rör sig om påverkan, dels vilken typ av påverkan det rör sig om, om det är så att påverkan faktiskt föreligger.

Innan undersökningarna redovisas ska några ord sägas om förhållandet mellan avsnitt 4.2, 4.3 och 5.3. I samtliga dessa diskuteras textställen där Upp 1526 möjligtvis eller med säkerhet har en annan källtext än Erasmus latinska text. I avsnitt 4.2 och 4.3 rör det sig om de textställen som Stave har pekat ut som möjliga exempel på påverkan från den grekiska texten respektive Luther. I avsnitt 5.3, däremot, behandlas två textställen där Upp 1526 följer Vulgata Clementina vid en distinkt avvikande läsning från Erasmus latinska text, och där således möjlig påverkan från Upp A 1 föreligger. Avvikelserna har därmed utvunnits på olika sätt och ur olika perspektiv.

4.1 Textställen i Erasmus (1522) latinska text

Hur kan man således skapa sig en generell bild av beroendet av Erasmus 1522 respektive Luther 1522 i Upp 1526, när Luther faktiskt använde Erasmus 1519 när han översatte? Det finns, som antytts i föregående avsnitt, textställen som

är diagnostiska för valet mellan Erasmus (1522) latinska text och Luther 1522. Det finns nämligen textställen i Erasmus 1519 och 1522 där den latinska och den grekiska texten skiljer sig åt, och vid dessa ges möjligheten att avgöra källtext: Erasmus latinska text eller Luther, som där följer den grekiska. Många av dessa avvikelser har markerats typografiskt av Erasmus. I den andra utgåvan (1519) placeras dessa textstycken inom parenteser, och i den tredje utgåvan (1522) har de tryckts med ett mindre typsnitt. Det vanligaste scenariot är att textkomponenter, ett eller flera ord, återfinns i den latinska texten, men saknas i den grekiska. De finns 27 sådana explicit markerade avvikelser mellan den latinska och den grekiska texten i Uppenbarelseboken, och sedan tillkommer ytterligare avvikelser som Erasmus inte har markerat.⁴

I Luther är bilden den väntade: där den latinska och den grekiska texten skiljer sig åt följer Luther den senare, både vid de explicit markerade avvikelserna och vid dem som inte har markerats. I Upp 1526 är man i princip lika konsekvent i att följa den latinska texten, vilket således betyder att man också avviker från Luther vid dessa textställen. Denna tendens, dvs. att Luther följer den grekiska texten och att Upp 1526 följer den latinska, innebär paradoxalt nog att Luther ofta återger ett yngre textskikt än Upp 1526. Som nämnts ovan bestod Erasmus grekiska textunderlag av relativt unga, bysantiska handskrifter, medan den latinska texten i regel vid de aktuella ställena innehöll en läsning från Vulgata, som återgår på ett äldre textskikt.

Det betyder att Staves antagande är riktigt: för textgestalten hos Upp 1526 har Erasmus (1522) latinska text varit ledande, och man har närmast genomgående (se dock avsn. 4.3) följt denna när den och Luther 1522 skiljer sig från varandra. Dessa textställen säger naturligtvis inte allt om påverkan från Luther, men i och med att de är diagnostiska för valet mellan Erasmus latinska text och Luther ger de ändå en fingervisning om vilken källa som har vägt tyngst avseende textens övergripande gestalt. Vidare säger dessa textställen inget om eventuell lexikal påverkan från Luther; denna aspekt belyses i avsnitt 4.2. Dessutom finns faktiskt tre exempel på att Upp 1526 avviker från Erasmus latinska text vid dessa textställen. I samtliga dessa följs den ordalydelse som återfinns i Luther, och i två av dem följs också Vulgata. Dessa två sistnämnda exempel diskuteras i avsnitt 5.3, medan det återstående tas upp i avsnitt 4.3.

⁴ Dessa textställen spelar en stor roll i en kommande undersökning av Upp 1526 i förhållande till Uppenbarelseboken i Gustav Vasas bibel; där redovisas och diskuteras dessa textställen mer utförligt (Mårtensson ms. 1).

När dessa textställen tas upp i uppställningarna nedan redovisas de ord som Erasmus (1522) markerar typografiskt (parenteser alt. mindre typsnitt) med kapitåler.

4.2 Textställen i Erasmus (1522) grekiska text

Stave (1893 s. 215 f.) listar 18 textställen där han menar att den grekiska texten har varit ledande för textens utformning i NT 1526, och ett sådant, vers 9.4 f., återfinns i Uppenbarelseboken. Stave menar (s. 216 f.) att det vore orimligt att översättaren i så många fall har träffat rätt i valet av förlaga eller i rättelserna av Erasmus och Luther om man inte hade den grekiska texten som rättesnöre. Jürgen Quack (2012 s. 18) underkänner dessa exempel och menar att endast två möjliga fall av påverkan från den grekiska texten kan anföras (Matt. 22.16 och 2 Kor. 10.7) och att inte heller dessa är säkra. Han gör dock endast en analys av de två sistnämnda exemplen, och de övriga avfärdas utan vidare prövning.

Stave pekar alltså ut ett textställe i Upp 1526 där han menar att översättaren har följt den grekiska texten i Erasmus utgåva. (Han pekar sedan ut ytterligare ett textställe i en not; detta behandlas nedan.) Textstället utgörs av hela 9.4 samt första delen av 9.5 (därav 9.4 f.). Textstället ser ut enligt tablå 2. Vulgata Clementina sammanfaller med Erasmus i de fetmarkerade delarna av 9.4. I 9.5 ges Vulgatas avvikelser inom parentes.

Tablå 2. Textställe nr 1 där Stave hävdar att Upp 1526 följer Erasmus grekiska text.

	Upp 1526	Erasmus gr.	Erasmus lat.	Luther
9.4	och wort sagt til them ath the icke skulle göra scadha [...] the som icke hadhe teekn j theras anleter /	καὶ ἐπρέθη αὐταῖς ἵνα μὴ ἀδικήσωσι [...] οἵτινες οὐκ ἔχουσι τὴν σφραγίδα ἐπὶ τῶν μετώπων,	Et præceptum est illis ne læderent [...] qui non habent signum in fronti- bus suis.	vnd es ward zu yhn gesagt / das sie nicht beleydi- geten [...] die nicht haben das siegel Gottis an yhren styrnen
9.5	Och them wort giffuit ath the icke skulle dödhä them / vtan ath the skulle quelias	καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἵνα μὴ ἀποκτείνωσιν αὐτούς, ἀλλ' ἵνα βασανισθῶσιν	et datum est illis ne occiderent eos, sed ut cruciaren- tur (Vulg. crucia- rent)	vnn es ward yhn geben / das sie sie nicht todten / son- dern quelleten

Kontexten kring detta textställe är att gräshoppor har släppts lösa på jorden, och sedan sägs det i vers 9.4 f. att de inte får skada gräs, annan grönska eller träd, utan bara de människor som inte har ett sigill i sina pannor. Vidare får de inte döda dem utan bara plåga dem (i fem månader). Förhållandet här är det att Upp 1526 i både 9.4 och 9.5 följer den grekiska texten (dock inte fullständigt; se nedan), och det är det som gör att Stave antar att man har följt denna. Hans kommentar till detta textställe är (1893 s. 216): »Uppb. 9, 4 f. har han [svenska översättaren] ensam lämnat en ordagrann öfversättning.» Han gör dock inte påståendet om påverkan från den grekiska texten förbehållslöst, utan han ger en alternativ förklaring, nämligen byte av källtext (s. 181, not 4): »Det vore väl ej otänkbart, att S [sv. övers.] i v. 4 rådfrågat L[uther] och i v. 5 slutit sig till E[rasmus]. Men jag håller det för sannolikare, att han i båda vv. följt grundtexten.» Det är nämligen inte så att den grekiska texten här har unika läsningar som Upp 1526 ensam följer, skilda från både Erasmus latinska text och Luther. Istället är det så att Upp 1526 i 9.4. också följer Luther, jämte den grekiska texten ($\neq$ Erasmus latinska text), för att därefter i 9.5 istället följa Erasmus latinska text, jämte den grekiska texten ($\neq$ Luther). Som Stave är inne på kan detta textställe således också förklaras genom byte av källtext (Luther > Erasmus latinska text) mellan 9.4 och 9.5, även om han anser att det är mindre sannolikt. I det följande ska de två tolkningsalternativen prövas.

Man kan se att den grekiska och den latinska texten i början av 9.4 använder verb med delvis olika semantik, nämligen ἐπέθην (aorist pret. pass. ind. av λέγω 'säger', dvs. 'sades, blev sagt') gentemot *praeceptum est* (dvs. 'beordrades'; av *praecipio*, t.ex. 'föreskriver; beordrar'; L&S). I detta avseende lägger sig således Upp 1526, liksom Luther, närmare den grekiska texten än den latinska. I Luthers fall är det väntat eftersom han huvudsakligen följde denna, och det torde vara säkert att Luthers läsning härrör från den grekiska texten. Att man skulle ha följt den grekiska texten i Upp 1526 är däremot mindre sannolikt. Det finns nämligen andra ord i Upp 1526 i denna vers som pekar ut Erasmus latinska text som källtext snarare än den grekiska texten och Luther. Det märke som människorna har i pannan omtalas i den grekiska texten som σφραγίς (σφραγίδα; ack. sing.), vilket i övrigt i den grekiska texten i Uppenbarelseboken används för de sju sigillen/inseglen som bryts. Luther översätter också detta ord med *siegel* 'sigill, insegment', och knyter därmed an till den grekiska texten också här. I Erasmus latinska text står däremot *signum* 'tecken'; för de sju sigillen används där istället ordet *sigillum*. Upp 1526 följer här Erasmus latinska text, i det att man har använt *teekn*, medan man för de sju sigillen använder *incigle*. Man har därmed i slutet på 9.4 åter knutit an till Erasmus

latinska text, och det betyder att Staves påstående om att Upp 1526 ensam följer den grekiska texten i 9.4 f. inte är helt korrekt.

Ordalydelsen *wort sagt* i Upp 1526 återgår sannolikt inte på *praeceptum est*; i det har Stave rätt. Upp 1526 stämmer här överens med såväl den grekiska texten som Luther. Isolerat går det inte att skilja mellan påverkan från den grekiska texten och Luther, men man kan påminna om att lexikal påverkan från Luther i Upp 1526 förekommer flerstädes. Vidare, som redovisats ovan, har denna påverkan från en annan källtext endast gjort sig gällande i versens inledning (*wort sagt*), eftersom man därefter har knutit an till Erasmus latinska text (*teekn*), skilt från motsvarigheterna i såväl den grekiska texten som Luther.

I 9.5 följer Upp 1526 Erasmus latinska text och även den grekiska texten: *vtan ath the skulle quelias* motsvarar såväl *sed ut cruciarentur* som ἄλλ' ἵνα βασανισθήσονται (både lat. och gr.: 'utan att de skulle plågas'), där samtliga texter har ett verb i passivum. Luther avviker här genom att ha verbet i aktiv form, *quelleten* (liksom Vulgata, *cruciarent*). Det betyder att Upp 1526 jämte den grekiska texten också följer den viktigaste källtexten av dem alla, nämligen Erasmus latinska text.

Detta sammantaget visar att det är osannolikt att textstället i sin helhet, 9.4 f., är översatt efter den grekiska texten. Man har istället troligtvis följt Luther (9.4) i *wort sagt* (*ward* [...] *gesagt*), och genom det också den grekiska texten, ἐπέθη 'sades, blev sagt'). Därefter har man följt Erasmus latinska text (9.5), *skulle quelias* (*cruciarentur* 'skulle plågas', och genom det också den grekiska texten, βασανισθήσονται 'skulle plågas'). Ett viktigt argument för detta scenario är att man redan i slutet av vers 9.4 i Upp 1526 överger Luther (och den grekiska texten) som källtext och följer Erasmus (*teekn/signum* gentemot σφραγίς/*siegel*). Sannolikt är förklaringen till detta textställe därmed byte av källtext, och inte att man i Upp 1526 har följt den grekiska texten.

Stave pekar också i en not (1893 s. 184, not 2) ut ytterligare ett textställe i Upp 1526 där han hävdar att man har följt den grekiska texten. Textstället återges i tablå 3.

Tablå 3. Textställe nr 2 där Stave hävdar att Upp 1526 följer Erasmus grekiska text.

	Upp 1526	Erasmus gr.	Erasmus lat.	Luther
19.5	bådhe små och stora	καὶ οἱ μικροὶ καὶ οἱ μεγάλοι	pusilli et magni	beyde kleyn vnd gros

Som synes finns en komponent med betydelsen ’både’ i Upp 1526 (*bådhe*), Erasmus grekiska text (καί ’och; också, även’; Liddell & Scott) samt i Luther (*beyde*), vilken saknas i Erasmus latinska text. Tidigare i samma vers finns dock en läsning i Upp 1526 som uppenbart är från Erasmus latinska text, som där skiljer sig från den grekiska texten och Luther; se tablå 4.

Tablå 4. Överensstämmelse mellan Upp 1526 och Erasmus latinska text i vers 19.15.

	Upp 1526	Erasmus gr.	Erasmus lat.	Luther
19.5	säyandes	—	DICENS	—

Här står *dicens* (’sägande’) i mindre typsnitt i Erasmus (1522; kapitäl i exemplet), alltså markeringen från Erasmus om att den latinska och den grekiska texten skiljer sig åt. Denna läsning måste därmed ha kommit in i Upp 1526 från Erasmus latinska text, och Stave (1893 s. 184, not 2) tar det till stöd för att komponenten *bådhe* härrör från den grekiska texten, och inte från Luther. Det är inte helt klart varför han gör denna tolkning. Översättaren har utan tvekan först följt Erasmus latinska text här, med tanke på *säyandes/dicens*, och sedan har denne uppfattat det som att en komponent saknas före *pusilli et magni*, och därför antingen gått till en annan källa för att komplettera texten, t.ex. Luther, som ofta annars, eller så kunde man till och med tänka sig att denna komplettering gjordes av översättaren själv.

Det finns därmed svagt stöd för att man har gått till den grekiska texten vid översättningen av Upp 1526. I det exempel som Stave håller fram kan man lika gärna ha fått läsningen från Luther, som ju primärt följde den grekiska texten. Likväl är det svårt att slutgiltigt bedöma läsningens ursprung isolerat, utan man måste se till hur påverkansbilden ser ut i övrigt. Som nedan framkommer, och som Stave också pekade på, kan man på flera andra textställen se påverkan från Luthers text.

4.3 Textställen i Luther 1522

Stave (1893 s. 176–185) pekar ut inte mindre än 22 textställen där han menar att påverkan från Luther på Upp 1526 föreligger, eller åtminstone att de två tex-

terna enligt honom visar upp slående likheter.⁵ Stave kommenterar i regel inte vari likheterna består, och det är då upp till läsaren att identifiera dessa och ta ställning till dem. Nedanstående genomgång bygger på min egen tolkning av de textställen som Stave pekar ut. Jag har delat upp likheterna i tre olika typer: 1) generella likheter i ordval, 2) likheter i översättningen av ovanliga ord och 3) likheter som består i att Upp 1526 och Luther gemensamt har ord och uttryck som inte direkt kan härledas från Erasmus latinska text. I de fall Erasmus latinska text och Vulgata skiljer sig åt avseende de relevanta delarna kommenteras det i löptexten under uppställningarna med textutdragen. Om ingen kommentar görs om detta sammanfaller dessa två. Några exempel på den första kategorin återfinns i tablå 5.

Tablå 5. Generella likheter i ordval i Upp 1526 och Luther.

	Upp 1526	Erasmus lat.	Luther
1.6	honom ware prijs och rike frå ewogheet till ewogheet	ipsi gloria et imperium in sæcula sæculorum	dem selbigen sey preysz vnd reich von ewickeyt zu ewickeyt
1.7	Jach är A och O	Ego sum alpha et Ω	Jch byn das a vnd das o
3.21	stool	thronus	stuel
7.12	Welsignilse och prijs och wijszheet	Benedictio et claritas et sapientia	Benedeyung vnd preys vnnd weyszheyt
22.16	Jach är Daudiz root och art	Ego sum radix et genus Daud	ich byn die wurtzel vnd die art Daud

Exempel som dessa hör sannolikt till textställen som Stave inte menar är bindande för ett samband men som trots allt är lika i Upp 1526 och Luther. Det torde dock i flera av dessa fall vara möjligt att man i Upp 1526 och Luther har gjort liknande val oberoende av varandra, t.ex. återgivningen av uttrycket *alfa och omega* (1.7) samt översättningarna *stool/stuel* (3.21) och *art* (22.16). Ordet *art*, till sitt ursprung ett lågtysk lånord i svenskan (Hellquist, art. *art*), används av Luther bl.a. för betydelsen 'släkte' (WMLS) och det är sannolikt den betydelsen som avses här. Denna betydelse hos *art* finns också registrerad i äldre

⁵ Den totala uppsättningen textställen är: 1.6, 1.7, 1.13, 1.15, 2.13, 2.17, 3.21, 4.4, 5.11, 6.6, 6.8, 6.12, 7.12, 9.17, 11.2, 18.4 f., 18.19, 19.5, 19.6, 19.9, 21.24 och 22.16. Det är dock anmärkningsvärt att Stave inte redovisar vers 1.1 i detta sammanhang, vilket är ett mycket tydligt exempel på att Upp 1526 avviker från Erasmus latinska text och knyter an till såväl Luther som Vulgata. Detta textställe behandlas nedan i avsnitt 5.3.

nysvenska (SAOB, art. *art*; bet. 2; flera belägg dock i Gustav Vasas bibel). En liknande betydelse, ’härkomst’, finns också belagd i fornsvenska (Söderwall, art. *art*, bet. 1). Likheten mellan Luther och Upp 1526 föreligger alltså, men det är inte nödvändigt att det rör sig om direkt påverkan. Vidare kan man nämna att översättningarna *prijs/preysz* för *gloria* respektive *frå ewogheet till ewogheet/von ewickeyt zu ewickeyt* för *in sæcula sæculorum* inte bara förekommer här, utan också i t.ex. verserna 4.9 och 4.11 (*gloria*) respektive 5.13 och 5.14 (*in sæcula sæculorum*). Uttrycket *frå ewogheet till ewogheet* för *in sæcula sæculorum* synes inte ha förekommit under fornsvensk tid (Söderwall art. *ävighet*), och det är möjligt, men inte säkert, att den svenska ordalydelsen här är påverkad av den tyska.⁶ Likväl finns återkommande lexikala likheter mellan Upp 1526 och Luther, som gör påverkan sannolik.

Till den andra kategorin, sammanfall i översättningen av ovanliga ord, hör bl.a. exemplen i tablå 6.

Tablå 6. Likheter i Upp 1526 och Luther i översättningen av ovanliga ord.

	Upp 1526	Erasmus lat.	Luther
1.15	hans föter woro så som en glödhande malm	pedes eius similes chalcolibano , uelut in camino ardentis	seyne fusse, gleych wie eyn gluend ertz
2.17	thet fördolda himelska brödh	manna abscondito	dem verporgen hymel brod
9.17	goll	hyacinthinas	gele

I 1.15 återfinns läsningen *chalcolibano* i Erasmus latinska text. Den grekiska texten har χαλκολίβανον, av χαλκολίβανον, ett ord med osäker betydelse, men som anses betyda ett slags fin mässing (L&S). I sin kommentar identifierar Erasmus (1522 s. 623) detta ord med lat. *aurichalcum* (= *orichalcum*), som brukar betyda ’koppar’ och ’mässing’ (som består av bl.a. koppar; Liddell & Scott). Det är också det ord som återfinns i motsvarande position i Vulgata Clementina. Ty. *Erz* betyder ’metall; järn’ (DW, art. *Erz*), men det påpekats i WMLS (art. *Erz*), att ordet hos Luther ofta betecknar ’koppar’. Betydelsen hos ordet *malm* i svenskan vid den aktuella tiden (med exempel från NT 1526) är ’metall; i sht om brons l. (numera vanl.) klockmetall’ (SAOB, art. *malm*, bet. II, 3). Vidare finns också *malMBER* belagt i fornsvenskan, med en liknande bety-

⁶ En vanlig fornsvensk översättning av *in sæcula sæculorum* är (*ä*)*for utan ända* (så t.ex. i Upp A 1).

delse (Söderwall, art. *malMBER*). Man har därmed valt ett ord i svenskan som är relativt frekvent och med en större semantisk extension än det latinska ordet. Detsamma är fallet i Luthers text, men frågan är om det går att säkerställa påverkan här. Det är tänkbart att man har tittat på Luther vid översättningen av detta ord, men samtidigt torde det vara möjligt att komma fram till tolkningen *malm* självständigt. Det som likväl gör påverkan sannolik här är det sätt på vilket man har skrivit om uttrycket *velut in camino ardentis* 'liksom brinnande i en ugn', nämligen *glödhande/gluend*.

I 2.17 har man visserligen gjort liknande översättningar av *manNA*, nämligen *himelska brödh/hymel brod*, men i detta fall är det möjligt att man har gjort samma val oberoende av varandra. Det finns nämligen redan i fornsvenskan exempel på att *manNA* har återgetts på ett liknande sätt, nämligen *himna bröp* (Söderwall, art. *himin*). Exemplet behöver därmed inte tyda på direkt påverkan.

I det sista exemplet ovan, 9.17, är det däremot mycket sannolikt att påverkan från Luther på Upp 1526 föreligger. Där har man i den svenska respektive den tyska texten valt översättningen *goll/gele* (av *gel* 'gul'; WLMS, art. *gel*; DW, art. *gel*) för *hyacintinas* (av *hyacintinus* 'violett, lila' etc.; samma ord i gr. texten). Detta är en mycket markerad översättning. Den vanliga betydelsen hos detta ord är som nämnts 'violett, lila' etc., och Luthers översättning har redan av samtiden uppfattats som felaktig. Man kan t.ex. nämna att Hieronymus Emser, som översatte NT till tyska vid ungefär samma tid som Luther (flera utgåvor, bl.a. 1529), kommenterar Luthers ordval i detta fall och väljer ordet *blawe* 'blå' istället (Emser 1529 s. CXCV), med hänvisning till den grekiska texten. Det är svårt att se någon annan förklaring till *goll* i Upp 1526 än att man har tagit upp det från Luther.

Till den tredje kategorien, där det finns innehållsliga avvikelser av något slag mellan Upp 1526/Luther gentemot Erasmus latinska text, hör bl.a. exemplen i tablå 7. Det ska vidare noteras att Upp 1526 vid ytterligare två tillfällen avviker från Erasmus latinska text och också sammanfaller med Vulgata (och ev. Upp A 1). Dessa två exempel tas upp i avsnitt 5.3.

Tablå 7. Innehållsliga avvikelser mellan Upp 1526 och Luther gentemot Erasmus latinska text.

	Upp 1526	Erasmus lat.	Luther
1.13	clädd vthi it sidt lijn- clädhe hengiandes nedher på foten	uestitum ueste ad pedes usque demissa	der war angethan mit eynem leynen kytel
6.8	honom wort mact giffuen vthoffuer fyra hörn på iordhezne / ath dödha	data est illis potestas interficiendi super quar- tam partem terræ	vnn yhm wart macht geben zu todten, auff den vier ortten der erden
18.14 f.	köpmennena som sådana waror plägha haffua / och äro rijke wordne aff henne / the wardha stån- dandes långt j frå	Mercatores horum, qui diuites facti sunt, ab ea longe stabunt	Die kauffleut solcher wahr, die von yhr sind reich worden, werden von ferne stehen
18.19	för hans waror skull	de precijs eius	von yhrer wahr
19.6	wår herre alzmechtugh gudh haffuer intaghit rikit	regnauit DOMINUS deus NOSTER omnipotens	der almechtige Gott hat das reyeh eyngenomen
19.9	lamsens natward	cænam NUPTIARUM agni	abentmal des lambs

Här finns exempel på att Upp 1526 tydligt avviker från sin huvudkälla, dvs. Erasmus latinska text. Ett tydligt exempel på en gemensam avvikelse i Upp 1526 och Luther gentemot Erasmus latinska (och grekiska) text är 6.8. Till att börja med står *illis* (dat. pl.; 'åt dem') mot *honon* respektive *yhm*. Vidare betyder *super quartam partem* 'över en fjärdedel'. Betydelsen hos *vthoffuer fyra hörn* i Upp 1526 är snarast en beskrivning av en yta avgränsad av fyra hörn, och knappast en beskrivning av en fjärdedel. En liknande betydelse föreligger hos Luther i *auff den vier ortten* (*ort* 'plats, ställe'). Stave anger dubbel påverkan här, från Luther och Vulgata. Den sistnämnda har följande ordalydelse: *data est illi potestas super quatuor partes terræ, interficere* 'Åt honom gavs makt att döda över världens fyra delar'. Det är denna innebörd som återfinns hos både Luther och i Upp 1526. Översättaren av Upp 1526 kan därmed ha hämtat texten från antingen Luther eller Vulgata. Däremot har vare sig Luther eller översättaren av Upp 1526 hämtat texten från Erasmus grekiska text, som följer den latinska texten i detta fall.⁷

⁷ Den lyder: καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἐξουσία ἀποκτεῖναι ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς 'och gavs åt dem makt att döda över en fjärdedel av jorden'.

I 18.14 f. sammanfaller Upp 1526 och Luther i tolkningen av *ab ea* ('av/ från henne'; *ea* 'henne' syftar på Babylon). I Erasmus latinska text står ett komma mellan *sunt* och *ab ea*, varför frasen enligt den tolkningen bör föras till det som följer efteråt, *longe stabunt*, dvs. 'de kommer att stå långt bort **från henne**'. Läsningen i Upp 1526 och Luther knyter dock an till den grekiska texten: οἱ πλουτήσαντες ἀπ' αὐτῆς, ἀπὸ μακρόθεν στήσονται 'de som har blivit rika av henne, kommer att stå på avstånd'. Enligt Stave (1893 s. 185) finns båda varianterna i Vulgatatraditionen.

Ett annat exempel där Upp 1526 uppenbart avviker från Erasmus latinska text är 19.9. Ordet *nuptiarum* 'bröllops' står där i mindre typsnitt (kapitälér i exemplet), som en markering av att en motsvarighet saknas i den grekiska texten. Som redovisats ovan brukar Luther då följa den grekiska texten och utelämnat dessa element, medan de i regel finns med i Upp 1526. Detta är därmed en avvikelse i Upp 1526, då denna komponent har utelämnats, och kunde således bero på att man har följt Luther. Det ska dock noteras att enstaka element ibland har utelämnats i Upp 1526 utan att förklaringen står att finna i källtexten (dvs. av misstag). Detta kan ha skett här också. Däremot kan man inte ha följt Vulgata (eller Upp A 1), eftersom de har med komponenten *nuptiarum* eller en svensk motsvarighet till denna.

Vidare finns två exempel där Upp 1526 delvis följer Erasmus latinska text, samtidigt som texten stämmer överens med Luther i enstaka ord. I 1.13 menar Stave att *linj* i *linjclädhe* utgör en påverkan från Luther. Likväl är det klart att texten i övrigt är tagen från Erasmus latinska text: komponenten *ad pedes usque demissa* har ingen motsvarighet i Luther men återfinns i Upp 1526, *hengiandes nedher på foten*. Samma scenario återfinns i 19.6 (se *dominus* och *noster*; också kommenterat av Stave 1893 s. 185, not 3).

I övrigt rör det sig om överensstämmelser i enstaka ord i Upp 1526 och Luther, medan Erasmus latinska text har ett ord med något annan semantik, t.ex. *waror/wahr* (*ware* 'vara, handelsgoods') – *pretjis* (*pretium* bl.a. 'pengar; värde'; L&S).

5 Upp 1526, Upp A 1 och Vulgata Clementina

I detta avsnitt behandlas förhållandet mellan Upp 1526 och Upp A 1, och i samband med det också dessas förhållande till Vulgata, specifikt versionen Vulgata Clementina (se avsn. 3). Källtexterna är mycket centrala för frågan om påverkan

mellan de två versionerna av Uppenbarelseboken. Om man tänker sig att den äldre svenska översättningen, Upp A 1, har påverkat den yngre, Upp 1526, så hade man förväntat sig att den senare texten i någon mån hade kontaminerats avseende källtexten, dvs. att läsningar från Upp A 1:s källtext hade förts över i Upp 1526. I föreliggande undersökning har källfrågan prövats utifrån texterna i sin helhet, och inte enbart utifrån stickprov. På så vis fångas även mindre påverkan upp, om sådan finns. Första steget var att parallellläsa den latinska texten i Uppenbarelseboken i Erasmus 1522 och Uppenbarelseboken i Vulgata Clementina och identifiera skillnaderna mellan dem. Genom detta skapas en bas för en fullständig källjämförelse mellan Upp A 1 och Upp 1526.

Parallellläsningen genererade ca 110 textställen där Erasmus och Vulgata Clementina skiljer sig åt och där varianterna kan sägas vara signifikanta, alltså växling mellan ord med olika semantik samt avsaknad av text i det ena textvittnet eller andra mer omfattande varianter. Variation i tempus och liknande företeelser har inte räknats med här.⁸ Därefter kontrollerades dessa ca 110 textställen i Upp A 1 och i Upp 1526. De har delats upp i tre olika kategorier: 1) förekomst/avsaknad av textelement i ettdera textvittnet, 2) variation som inbegriper flera ord och 3) variation mellan enskilda ord med olika semantik. Av dessa är kategori 1 viktigast, eftersom den är mest entydig: antingen finns text där eller också inte. Växlingen inom kategorierna 2 och 3 kommer däremot inte alltid tydligt fram i de svenska texterna. Kategori 2 är rätt heterogen, men i vissa fall rör växlingen mindre detaljer som inte alltid speglas tydligt i de svenska texterna. Inom kategori 3 utgörs växlingen ibland av ord som trots allt liknar varandra semantiskt även om de inte sammanfaller fullt ut, vilket kan resultera i att de två svenska texterna har likartade varianter.

5.1 Tidigare uppfattningar

Som nämnts ovan har forskare haft olika uppfattningar om Upp A 1:s påverkan på Upp 1526. I princip kan man dela upp de olika ståndpunkterna i två grupper, den ena med Natan Lindqvist och Erik Noreen, den andra med Gunnar Sjögren och Erik Neuman.

⁸ Det finns relativt rikligt med avvikelser i tempus mellan Vulgata Clementina och Erasmus 1522. Även om den övergripande tendensen är att källtexternas tempusbruk följs i de svenska översättningarna kan man ändå se att så inte har skett slaviskt. Enstaka avvikelser i tempus mellan källtext och måltext är därmed av begränsat bevisvärde.

Natan Lindqvist (1929) gör en stor poäng av kopplingen mellan Upp A 1 och Upp 1526. Han skriver bl.a. följande (s. 204):

Gå vi så över till det rena språkmaterialet, så finna vi både i fråga om ordförråd och former så många egendomliga och slående likheter, att någon tvekan icke kan råda därom, att NT:s översättare måste ha haft Uppenbarelsbokens i MB text framför sig och även direkt överfört åtskilligt av dess språkmaterial.

Till denna åsikt ansluter sig också Erik Noreen (1944 s. 63), och han hävdar också att Upp A 1 har översatts av Jöns Budde. Noreens attribuering av Upp A 1 till Jöns Budde bygger främst på en uppsättning av 23 ord som ska vara kännetecknande för honom (s. 56). Många av orden utgörs av lågtyska lånord, exempelvis *befresta*, *bemærkia*, *blyghet* och *vidherstyggilse*, och de allra flesta är sammansättningar med kända för- och efterleder. Vidare framhåller Noreen (a.st.) bruket av suffixen *-an*, *-het* och *-ogher* som kännetecknande för Budde. Av dessa finns *hanteran*, *blyghet*, *ræddogher* och *thrækkogher* med i Upp A 1.⁹

Erik Neuman (1936) skrev en artikel i direkt polemik mot Lindqvist (1929). På punkt efter punkt bemöter Neuman Lindqvists ståndpunkter, och förkastar samtliga. Hans slutsats avseende påverkan från Upp A 1 på Upp 1526 är att denna uppfattning »saknar all grund» (s. 42).

Gunnar Sjögren (1949) är inte heller enig med Lindqvist. Han skriver följande (s. 52–54):

Jag är långt ifrån övertygad om att de av honom [Lindqvist] påpekade överensstämmelserna innebära, att »NT:s översättare måste ha haft Uppenbarelsbokens i MB 2 text framför sig [...]». [...] Den roll, som äldre bibelöversättningar spelat för NT 1526, har enligt min mening varit synnerligen obetydlig.

Jürgen Quack (2012 s. 17) nämner förslaget om påverkan från Upp A 1 på Upp 1526, med hänvisning till Lindqvist (1929). Han ansluter sig inte till Lindqvists uppfattning, utan anser att påverkan inte har kunnat påvisas. Han gör dock ingen egen prövning.

Också Lars Wollin (2017) har uttalat sig i frågan. Han jämför ett utdrag ur Upp i A 1 och Upp 1526, 6.1–2, och hans slutsats är följande (s. 245): »There is no question of identity.» Han konstaterar att det finns vissa avvikelser som har sin grund i skillnader mellan Erasmus och Vulgata, men han anser att dessa

⁹ Mikko Kauko (2015) synes ansluta sig till Noreens uppfattning, men han gör ingen egen prövning av frågan.

bara rör småsaker. Wollins slutsats blir (a.st.): »It obviously looks like one and the same translation, preserved in the codex, revised and 'corrected' before printing in the Reformers' text.»

Wollin (2024) återkommer som nämnts till frågan om förhållandet mellan Upp 1526 och Upp A 1, och han landar då i en annan slutsats än i den tidigare uppsatsen. Han menar att graden av likhet mellan Upp 1526 och Upp A 1 växlar genom texten, från stora likheter till stora skillnader. Wollin drar slutsatsen att det inte är sannolikt att det rör sig om samma översättning i Upp 1526 och i Upp A 1, men att man däremot vid tillkomsten av Upp 1526 har läst den då nyligen tillkomna Upp A 1. I vissa fall har man påverkats av Upp A 1 och fört in läsningar från denna i Upp 1526. Upp A 1 har enligt denna teori alltså nyligen tillkommit (s. 283–285). Wollin (s. 280) berör också källorna till Upp A 1 i förhållande till Upp 1526, och han noterar i en diskussion av vers 6.1 att »Vadstenaöversättaren [har] också anknutit till Vulgatas latin, inte till Erasmus». I föreliggande undersökning ska denna aspekt fördjupas, för att se vilken bild som framträder vid en helhetsanalys ur detta perspektiv.

5.2 Upp A 1 gentemot Upp 1526

Mönstret i fördelningen mellan Upp A 1 och Upp 1526 i förhållande till Vulgata Clementina och Erasmus (1522) är tydligt. Vid de ca 110 textställen där Erasmus och Vulgata Clementina skiljer sig åt på ett signifikant sätt följer Upp 1526 Erasmus och skiljer sig därmed från Vulgata Clementina, med två undantag (se avsn. 5.3). På samma sätt knyter Upp A 1 an till Vulgata Clementina, även om flera fall av avvikelser finns här (se avsn. 5.4). Några exempel för att visa hur grundmönstret manifesterar sig redovisas nedan, och skillnaderna är uppdelade på tre kategorier: 1) tillägg/avsaknad av text, 2) olika formulering och 3) lexikal variation. Tre exempel på vardera kategori ges, med början på kategori 1 i tablå 8.

Tablå 8. Tillägg/avsaknad av text i Vulg. Clem. gentemot Erasmus latinska text samt motsvarande läsningar i Upp 1526 och Upp A 1.

	Vulg. Clem.	Upp A 1	Erasmus lat.	Upp 1526
Vulgata, —, gentemot Erasmus, ad pedes usque demissa 'hängandes ned på fötterna'				
1.13	similem Filio hominis vestitum podere	likan människiens sone kläddhan j hwitan oc tranghan mässe särk	similem Filio hominis uestitum podere ad pedes usque demissa	lijk me n niskionnes son / clädd vthi it sidt lijnclädhe hengiandes nedher på foten
Vulgata, —, gentemot Erasmus, opera tua et 'dina verk och'				
2.13	Scio ubi habitas	Jak weth hwar thu byggher	Scio opera tua et ubi habitas	Jach weet thina gerningar och hwar tu boor
Vulgata, vers 21.26, gentemot Erasmus, —				
21.26	Et afferent gloriam et honorem gentium in illam	Oc the skulu jnföra j henne almoghans hedher oc äro	—	—

Totalt rör det sig om ca 55 exempel inom denna kategori, och fördelningen är alltså med två undantag konsekvent: Vulgata Clementina och Upp A 1 hålls ihop gentemot Erasmus och Upp 1526. I ovanstående exempel utgörs textelementen som saknas i endera svenska texten av relativt tydliga och lättidentifierade textstycken, men i vissa fall rör det sig om enstaka ord som en översättare hade kunnat missa (t.ex. *sed* 'men', *quasi* 'såsom'). Likväl är mönstret genomgående. Det finns exempel inom denna kategori på att Upp A 1 avviker från Vulgata Clementina, och de diskuteras nedan i avsnitt 5.4. Dock finns inga exempel på att Upp A 1 vid dessa textställen knyter an till Erasmus.

I tablå 9 redovisas den variation mellan Vulgata Clementina och Erasmus (lat.) där växlingen manifesterar sig i textstycken som är mer omfattande än enskilda ord.

Tablå 9. Variation som inbegriper flera ord i Vulg. Clem. gentemot Erasmus latinska text samt motsvarande läsningar i Upp 1526 och Upp A 1.

	Vulg. Clem.	Upp A 1	Erasmus lat.	Upp 1526
Vulgata, vocem etc., 'en flygande örns röst', gentemot Erasmus, unum angelum etc., 'en flygande ängel'				
8.13	et audiui vocem unius aquilæ volantis	oc hörde röstena ens örns flyghan-dis	et audiui unum angelum uolan-tem	och hörde en engel som flögh
Vulgata, qui in etc. 'de som seglar på sjön' gentemot Erasmus, in navibus etc. 'de som befinner sig på båtar'				
18.17	et omnis qui in lacum navigat	oc alle the j siön sigla	et omnis in nauibus uersantium turba	och alle the som på skepen wistas
Vulgata, lavant etc. 'tvättar sina kläder i lammets blod', gentemot Erasmus, servant etc. 'håller hans bud' ¹⁰				
22.14	Beati, qui lavant stolas suas in sanguine Agni	hälge äru the som twa sin kläde j lambsins blode	Beati, qui seruant mandata illius	Salughe äro the som hålla hans bodh

Denna kategori, *variation som inbegriper flera ord*, är som nämnts svår att avgränsa mer exakt. Poängen här är att källtexterna visar upp skillnader som inte bara består av enskilda ord, utan av växling som manifesterar sig i flera ord. I och med att kategorin är något svår att avgränsa blir antalet i denna grupp endast ungefärligt, men det rör sig om ca 15 exempel.

I tablå 10 redovisas exempel på lexikal växling mellan Vulgata Clementina och Erasmus (lat.), där orden har olika semantik.

¹⁰ Denna variant har uppstått i den grekiska texttraditionen. Det äldsta grekiska textskiktet har (Nestle-Aland 2012: 788): Μακάριοι οἱ πλύνοντες τὰς στολὰς αὐτῶν 'Saliga de som tvättar sina kläder rena.' Som variant redovisas (a.st.): Μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ 'Saliga de som utför hans bud.'

Tablå 10. Växling mellan ord med olika semantik i Vulg. Clem. gentemot Erasmus latinska text samt motsvarande läsningar i Upp 1526 och Upp A 1.

	Vulg. Clem.	Upp A 1	Erasmus lat.	Upp 1526
Vulgata, altitudo 'höjd' gentemot Erasmus, profunditas 'djup'				
2.24	et qui non cogno- verunt altitudines Satanæ	oc the som ey känna diäffwlsens högdh	et qui non cogno- uerunt profundita- tes Satanæ	och icke haffua förståndit dieffuul- sens diwphheet
Vulgata, aperio 'öppnar' gentemot Erasmus, accipio 'tar emot'				
5.7–8	Et cum aperuisset librum	oc tha thet vplät bokena	Et cum accepisset librum	Och thå thet hadhe taghit bokena
Vulgata, sedeo 'sitter', gentemot Erasmus, habito 'bor'				
14.6	ut evangelizaret sedentibus super terram	at han skuli them predica, oc kun- göra sithiandom paa iordhena	ut euangelizaret habitantibus super terram	thet han förkuna skulle them som påå iordhenne boodde

Kategorin lexikal växling är talrik och utgörs av ca 45 exempel. Mönstret är med två undantag genomgående: där Vulgata Clementina och Erasmus skiljer sig åt följer Upp A 1 den förstnämnda källtexten och Upp 1526 den sistnämnda. De två undantagen diskuteras i nästa avsnitt. Det rör sig därmed om en i princip fullständig åtskillnad mellan Erasmusläsningar och Vulgataläsningar i de två texterna. Texten i Upp 1526 är inte kontaminerad avseende källtext i denna riktning, dvs. i riktning mot Vulgata och således inte heller i riktning mot Upp A 1. Att texterna skulle bygga på ett gemensamt substrat, dvs. att Upp A 1 skulle ligga till grund för Upp 1526, är utifrån ovanstående genomgång knappast möjligt. Om man tänker sig den typ av påverkan som Lindqvist antyder, dvs. att man vid översättningen av Upp 1526 hade haft A 1:s version framför sig och plockat upp läsningar vid behov, så måste påverkan ha varit mycket begränsad, eftersom dessa läsningar i så fall inte har rubbat uppdelningen Erasmus gentemot Vulgata Clementina som källtext i de svenska texterna.

5.3 Upp 1526: avvikelser från Erasmus (1522) latinska text

Som nämnts ovan finns två textställen där Upp 1526 avviker från Erasmus avseende den textuella utformningen och följer både Luther och Vulgata Clementina. I detta skiljer sig därmed dessa exempel från dem som redovisas i

avnitt 4.3, och därmed finns här också möjligheten till påverkan från Upp A 1. Det första exemplet ser ut enligt tablå 11.

Tablå 11. Textställe nr 1 där Upp 1526 följer Upp A 1 och Vulg. Clem. gentemot Erasmus latinska text.

	Vulg. Clem.	Upp A 1	Erasmus lat.	Upp 1526
1.1	et significavit, <i>mit-</i> tens per angelum suum servo suo Joanni	oc kungiorde <i>sändandis om</i> sin ängil , sinom thiänara iohanni	et significauit, <i>cum</i> <i>misisset manda-</i> tum suum seruo suo Joanni,	och haffuer beteeek- nat <i>sendandes</i> medh sin engil til sin tienare Joan- nem

Detta är Uppenbarelskebokens första vers, och det finns ett antal skillnader mellan Erasmus och Vulgata Clementina, varav samtliga ryms i versens senare del. Vissa rör grammatisk variation, exempelvis (markerat i kursiv) *mittens* (pres. part. av *mitto*; 'skickande' eller 'sändande') i Vulgata Clementina, gentemot *cum misisset* (temporal bisats med *mitto*: 'när han hade skickat'). Här följer Upp 1526, liksom Upp A 1, Vulgata Clementina i att de har en form i presens particip, *sändandes*. Detta exempel rör dock en grammatisk konstruktion, och är av mindre vikt för frågan om källtext. Av större vikt är däremot läsningen *mandatum suum* 'sitt bud' i Erasmus, som inte återfinns i Vulgata Clementina och inte heller i vare sig Upp A 1 eller Upp 1526. Vidare återfinns prepositionsfrasen *per angelum suum* 'genom sin ängel' i Vulgata Clementina, men inte hos Erasmus. Också här ansluter Upp 1526 till Vulgata Clementina, liksom Upp A 1. Erasmus står ensam i denna läsning, dvs. *mandatum suum* i stället för *per angelum suum*.

Här finns därmed den teoretiska möjligheten att man i Upp 1526 skulle ha påverkats av Upp A 1, enligt det scenario som Lindqvist beskriver. Man skulle då ha bortsett från Erasmus och istället följt Upp A 1, men bytt ut prepositionen *om* mot *med*. Också Luther (1522) har dock en ordalydelse som skiljer sig från Erasmus och knyter an till Vulgata: »[...] vnd hatt sie deuttet vnd gesand **durch seynen engel** zu seynem knechte.» Ursprunget till läsningen i Upp 1526 kan därmed vara Luther (1522). Läsningen i Upp 1526 är likväl av intresse i det avseendet. Ovanstående exempel är en avvikelse från mönstret i övrigt i Upp 1526 om man här faktiskt har följt Luthers textgestalt istället för Erasmus latinska text (se avsn. 5.2). Man kan också ha följt Vulgata, på grund av att den första versen kan ha etsat sig fast i traditionen. Däremot framstår den förkla-

ringen som osannolik att det är Upp A 1 som är ursprunget till läsningen i Upp 1526, eftersom de två texterna inte sammanfaller på ordnivå.

I ytterligare ett fall följer Upp 1526 Vulgata Clementina och i dess följd Upp A 1. Det redovisas i tablå 12.

Tablå 12. Textställe nr 2 där Upp 1526 följer Upp A 1 och Vulg. Clem. gentemot Erasmus latinska text.

	Vulg. Clem.	Upp A 1	Erasmus lat.	Upp 1526
5.11	Et vidi, et audiui [...], et seniorum: et erat numerus eorum millia mil- lium	oc iak sagh oc hörde [...] oc seni- orum oc thera tall war M tusandh	Et uidi, et audiui [...] et seniorum: et millia millium	Och iach sågh och hörde [...] the åldersmän / och theras taal war tusendetusend

I detta fall sammanfaller både Upp 1526 och Upp A 1 med Vulgata Clementina i att ha en motsvarighet till *erat numerus eorum* 'deras antal var', som alltså saknas i Erasmus. Också här finns en motsvarighet till den aktuella formuleringen i Luther 1522: *vn yhr zall war*. Sannolikt har man uppfattat texten som felaktig i Erasmus eftersom *millia millium* följer direkt efter *et*, och därför gått till en annan källa för att korrigera texten. Om man hade gjort tillägget i Upp 1526 utan att ha konsulterat en extern källa, på så vis att översättaren självständigt gjorde detta tillägg, så bör denne i så fall ha känt till ordalydelsen här. Den exakta formuleringen *theras taal war*, som återfinns i Upp 1526 i likhet med Upp A 1, Vulgata och Luther (1522), är inte helt given av sammanhanget, utan den som gjorde detta tillägg bör ha haft stöd för det någonstans, antingen i minnet eller i en annan källtext. Om kompletteringen har gjorts efter en annan källtext så kan den ha gjorts efter antingen ett textvittne med Vulgata eller Luther 1522.

Exemplen på att Upp 1526 och Upp A 1 gemensamt sammanfaller med Vulgata Clementina gentemot Erasmus är därmed synnerligen få, och när så sker avviker också Luther från Erasmus. Texten i Upp 1526 visar därmed inte upp några tecken på att vara påverkad av Upp A 1, utifrån de undersökta källtexterna. Vulgata (Clementina) synes vidare ha spelat en mycket begränsad roll vid tillkomsten av Upp 1526.

5.4 Upp A 1: avvikelser från Vulgata Clementina

Jämförelsen av Upp A 1 och Vulgata Clementina visar att den förstnämnda följer den sistnämnda mycket nära. Det finns exempel på mindre textuella avvikelser i Upp A 1 i förhållande till denna Vulgatatext, bl.a. i det att man vid vissa tillfällen har valt en mer mångordig svensk motsvarighet än i latinet, t.ex. för att förklara texten. Ett sådant exempel är:

[9.17] oc the paa them satho haffdo **glödhbrinnande** pantzsara **gynom hetha** oc **swa som stenen iacinctus**. oc **illa luktandis aff brännesten**

et qui sedebant super eos, habebant loricas **igneas**, et **hyacinthinias**, et **sulphureas**

I den latinska texten återfinns tre bestämningar till *loricas* (motsv. *pantzsara*), som återges i flera ord i Upp A 1, nämligen *igneas* (*glödhbrinnande*, *gynom hetha*), *hyacinthinias* (*swa som stenen iacinctus*) och *sulphureas* (*illa luktandis aff brännesten*). Sådana avvikelser har sannolikt åstadkommits vid översättningen för att tydliggöra betydelsen hos orden i källtexten och har inte sitt ursprung i avvikande läsningar i en källtext.

I övrigt är avvikelserna gentemot Vulgata Clementina i grund och botten av tre slag. För det första finns medvetna avvikelser i form av metatextuella förklarande tillägg, ibland men inte alltid markerade som glossor. För det andra finns avvikelser som sannolikt har uppstått inom ramen för den svenska traditionen genom skrivfel av olika slag. För det tredje finns avvikelser som synes ha sitt ursprung i källtexten, på så vis att man har haft en Vulgatatext som inte helt har sammanfallit med Vulgata Clementina.

Tre textställen har markerats som glossor, på så vis att man har skrivit ut *Glosa* i texten och därefter tillfogat förklarande textstycken. Dessa är de följande:

[1.20] syw ängla märkia här vij biscopa, til the förnämpda vij kirkior, thy at bisco-pana äru j apostlana stadh oc ämbitom, oc thy bör them liffwa som änglom

[2.6] Nicolaite äru naghra kättara oc haldha hordom för enga syndh Oc thy synda the inbyrdis hwar *medh* annars giffa hustru

[7.5–8] Sanctus iohannes räknar här tolff iacobs söner, hwilken iacob andro nampne kallas israel. thet är israels söner Tasse tolff Juda ruben Gad asser neptalim Manasse Symeon Leui ysachar, Zabulon Joseph oc beniamyn, aff hwars theras släkt saagh sanctus iohannes xij tusand vara vtmärkta, oc sidhan sigher han j texten

I förklaringen i 1.20 påpekas att biskopar bör leva som änglar, eftersom de är apostlarnas efterföljare, och i 2.6 förklaras vilka nicolaiterna var. Dessa glossor ter sig något slumpartade, eftersom det finns talrikt med dunkla textställen i Uppenbarelseboken som man hade kunnat förklara.

Den tredje glossan utgörs av en sammanfattning av verserna 7.5–8, där det i grundtexten sägs att 12 000 personer av var och en av Jakobs söner var märkta med sigill. Samma formulering återkommer om var och en av sönerna, dvs. att 12 000 av Juda stam var märkta, 12 000 av Rubens stam var märkta osv. Översättaren parafraserar genom att räkna upp namnen, och därefter lägga till att var och en hade 12 000 personer utmärkta med sigill. Det är svårt att avgöra varför man har valt att parafrasera här. Visserligen är det ett repetitivt avsnitt som parafraseras, men i övrigt i Upp A 1 synes man ha bemödat sig om att följa källtexten nära. Parafrasering är inget återkommande grepp i Upp A 1.

Det finns vidare på två ställen metatextliga förklaringar tillagda som inte har markerats som glossor:

[22.13] Ego sum alpha *et* o, **Alpha är första bokstaff j gretzske scriff** Oc **O är then yttarste, här medh beteknar gudh. at han är vphoff oc ände alla tingha**, Jak är Alpha oc O. then förste oc then ytarste, vpbörian oc ändhe,

[22.20] Amen. **Thet är sanneligha**

I 22.13 och 22.20 ges förklaringar till *alfa och omega* respektive *amen*. Dessa förklaringar är förbryllande. Uttrycket *alfa och omega* förekommer tre gånger i Uppenbarelseboken, och 22.13, dvs. när förklaringen står med, är sist av dessa. *Amen* förekommer åtta gånger i Uppenbarelseboken, varav detta är det sista exemplet. Om man ser ett behov av att förklara dessa ord (vilket är särskilt märkligt avseende *amen*) så är det konstigt att man väljer att lägga till förklaringarna sista gången de används. I alla händelser är inte heller glossor eller andra typer av förklarande tillägg ett vanligt inslag i Upp A 1.

Den andra gruppen avvikelser från Vulgata Clementina är de som har uppkommit inom den svenska avskriftstraditionen, genom skrivfel eller felläsning. Jag har identifierat tre sådana exempel; dessa redovisas i tablå 13.

Tablå 13. Tre avvikelser mellan Vulg. Clem. och Upp A 1 uppkomna i den svenska avskriftstraditionen.

	Vulg. Clem.	Upp A 1
5.9	quoniam occisus es, et redemisti nos Deo in sanguine tuo ex omni tribu, et lingua, et populo, et natione	thy at thu är dräpen oc atirlöste oc gudh j thino blodhe, aff alla släktir oc twngor oc folke oc födilse
8.8	Et secundus angelus tuba cecinit: et tamquam mons magnus igne ardens missus est in mare	Oc annar ängillen blåste j lwdhren oc saa eeth stort bärgh brynnande j eldhe, wart sänth j haffwit
22.11	Qui nocet , noceat adhuc: et qui in sordi- bus est, sordescat adhuc	hwilken som skodar , skodi än framde- lis Oc thän j träkkenom är, vardhe än träkkogher

Följden »oc» (5.9), som är den vanliga skrivningen för konjunktionen *ok* i Upp A 1, svarar mot *nos*, och det väntade här vore en formulering motsvarande *du återlöste oss* (*redemisti nos*). Ordformen *oss* förekommer två gånger i Upp A 1, då skriven »oss», och den aktuella skrivningen kan knappast tolkas som något annat än *ok*. Sannolikt har denna skrivning sitt ursprung som en felskrivning av en följd betecknande *oss*.

Följden »saa» (8.8) är sannolikt avsedd att representera pret. sing. av *sea* 'se'. Denna ordform skrivs »saagh» och »saa» i Upp A 1 i övrigt, varför denna tolkning är den som bör föredras utifrån bruket i textvitnet i övrigt. I den latinska texten motsvaras denna ordform däremot av *tamquam* 'såsom'. Möjligtvis är ursprunget till skrivningen i Upp A 1 en form motsvarande *så(som)*, fsv. *sva(sem)*. Skrivaren av Upp A 1 har dock knappast uppfattat detta ord som *så/sva*, eftersom *sva* skrivs »swa» i denna text. Innebörden i Upp A 1, med »saa» i denna position, blir att ängeln blåste i luren och såg berget brinnande i eld. Detta exempel kan vara resultatet av en omtolkning, där en form *så(som)* har omtolkats till verbformen *såg*.

Skrivningarna »skodar/skodi» motsvarar det latinska verbet *noceo* (*nocet*, pres. ind., *noceat*, pres. konj.) med betydelsen 'skadar'. Utifrån exemplen i Söderwall finns inget stöd för en form med *o-* eller *å-*vokalism hos verbet *skapa*, utan skrivningarna i Upp A 1 på denna plats är sannolikt att uppfatta som felaktiga. Söderwall redovisar för övrigt dessa exempel (art. *skapa*) och synes tolka dem just som felskrivningar.¹¹ Skrivfelet har sannolikt uppstått genom en felläsning av »a» (enrummigt) för »o», och då felläsningen genererar

¹¹ Så måste man tolka hans formuleringar (art. *skapa*): "[...] skodar (*för* skadar; *nocet*) [...]."

ett känt lemma, *skopa*, har man uppfattat ordalydelsen som acceptabel. Dessa exempel visar att Upp A 1 inte är ett original, utan att texten har skrivits ned åtminstone en gång innan den skrivs ned i A 1.

Slutligen finns i Upp A 1 avvikelser från Vulgata Clementina som inte kan förklaras enligt ovanstående två linjer (metatextliga tillägg respektive fel), utan som torde ha att göra med att man har haft en källtext som delvis avviker från den nämnda Vulgatatexten. I sig är detta naturligtvis inte förvånande. Vulgata Clementina är ett tryck som visserligen väl speglar den senmedeltida Vulgatatraditionen, men texten innehåller inte varianter. Även om man vid tillkomsten av Upp A 1 har haft en källtext som låg nära Vulgata Clementina vore det osannolikt att källtexten skulle ha sammanfallit med Vulgata Clementina i varje detalj. Jag har kontrollerat dessa avvikande läsningar i Anton Kobergers ovan nämnda Vulgatautgåva (7 utg., 1479), vilken som nämnts har utgjort källtext till Josua och Domarboken i A 1, och som har befunnit sig i Vadstena.

Bilden här är dock inte entydig. Det finns exempel på att Upp A 1 har läsningar som följer Kobergers utgåva vid avvikelser från Vulgata Clementina, men det finns också exempel på att så inte är fallet. Två exempel på det förstnämnda återfinns i tablå 14.

Tablå 14. Textställen där Upp A 1 följer Koberger och avviker från Vulg. Clem.; Vulg. Clem. i fetstil, Koberger inom hakparentes.

	Vulg. Clem./Koberger	Upp A 1
16.7	Et audiui alterum ab altari [—] dicentem:	oc hörde iak annan sighiande
19.1	Post hæc audiui quasi vocem turbarum [tubarum] multarum in cælo	Ther näst hörde iak röst swa som aff mangom ludhom j hymerike

I White m.fl. (1889 s. 534) lyder vers 16.7: *Et audiui altare dicens* ('Jag hörde altaret säga'; eg. 'sägande'). Enligt det tidigare textskiktet är det därmed själva altaret som talar,¹² men efterhand uppstår ett antal olika sekundära läsningar. Dessa innebär att någon annan, en ängel eller någon utsagd, gör det följande yttrandet, inte altaret självt. I Upp A 1 återfinns en formulering enligt vilken ordet *ängel* inte är direkt utsagt, utan den benämns *en annan* (*alterum*), och därefter *sägande* (*dicentem*). Däremot saknas helt komponenten *från alta-*

¹² Detta återspeglar det äldsta skiktet av den grekiska texten (Nestle-Aland 2012: 770): *Καὶ ἤκουσα τοῦ θυσιαστηρίου λέγοντος* 'Och jag hörde altaret säga/sägande'.

ret (*ab altari*), vilket innebär att texten i Upp A 1 speglar ett latinskt textskikt: *audiui alterum dicentem*. Just denna läsning återfinns hos Koberger (s. 922/460v). Läsningen är också registrerad hos White m.fl. (1889 s. 534), och den återfinns i flera textvittnen (a.st.). Läsningen kan därmed ha kommit från Kobergers utgåva, men den återfinns alltså också på andra håll.

I vers 19.1 svarar Upp A 1:s *ludher* ’trumpet, blåsinstrument’ mot *tuba* (samma betydelse; däremot *turba* ’folkmassa’), som återfinns i Kobergers text (s. 924/461v). Denna läsning finns också registrerad i White m.fl. (1889 s. 559), vilket betyder att läsningen kan ha tagits från Koberger samtidigt som det inte är nödvändigt att så har skett.

Det finns också avvikelser mellan Kobergers utgåva (och Vulgata Clementina) och Upp A 1. Ett antal sådana redovisas i tablå 15. Här sammanfaller texten i Kobergers utgåva med den Clementinska texten, undantaget detaljerna i namnformerna i 9.11. Namnformerna i Vulgata Clementina står i huvudtexten medan Kobergers namnformer ges inom hakparentes.

Tablå 15. Textställen där Upp A 1 och Koberger avviker från varandra; avvikelserna i fetstil.

	Vulg. Clem./Koberger	Upp A 1
6.8	et morte, et bestiis terræ	oc dödhenom oc willom dywrom
9.11	cui nomen hebraice Abaddon, græce autem Apollyon [appollion], latine habens nomen Exterminans [terminans]	huilkens namn a ebretz maal är labbad-don
11.7	bestia, quæ ascendit de abyssu, faciet adversum eos bellum, et vincet illos, et occidet eos	dyurit som vpflygher w haffs dyupit, skal stridha mote them. oc skal winna oc dara them
13.18	Numerus enim hominis est: et numerus ejus sexcenti sexaginta sex	för thy manzsins tal oc täss dywrsens , är säx hwndrat sextighi oc vi
19.15	et ipse calcet torcular vini furoris iræ Dei omnipotentis.	oc skal trodha viinpersin gudz alzwaldugx nadis ,

I 6.8 har *terræ* ’jordens’ utelämnats i Upp A 1 i förhållande till Koberger. Om Upp A 1 har översatts utifrån en text som hade komponenten *terræ*, har den troligtvis utelämnats av misstag.

I 9.11 avviker Upp A 1 från Kobergers läsning på motsvarande plats (liksom från den Clementinska texten) genom att formuleringarna om den grekiska och den latinska namnformen saknas. Också här kan naturligtvis översättaren

av någon anledning ha valt att utelämna dessa delar, men det rör sig likväl om en betydande avvikelse mellan Upp A 1 och Kobergers text. Det som också försvagar kopplingen mellan Upp A 1 och Koberger är namnformen *Abaddon*, som i Upp A 1 har skrivits »labbaddon». Denna form torde knappast ha uppstått ur formen i Koberger. Formen *Labbaddon* redovisas inte i White m.fl. (1889), men den finns belagd, och är inte resultatet av ett missförstånd från översättarens eller skrivarens sida.¹³

I 11.7 har Upp A 1 ett verb *dara* 'göra narr av, håna', där Koberger (liksom Vulgata Clementina) har verbet *occido* 'dödar'. Skrivningen »dara» är svår att förklara som ett skrivfel inom ramen för den svenska texttraditionen, utan den har sannolikt förts in vid den ursprungliga översättningen. Den mest sannolika förklaringen är att läsningen har sitt ursprung i en Vulgatakälla som inte har haft verbet *occido* i denna position.

I 13.18 återfinns i Upp A 1 ett tillägg, *oc täss dywrsens*, som saknar motsvarighet i Kobergers utgåva. Man har också här översatt något fritt i Upp A 1. I Vulgata Clementina utgörs denna vers av två satser: *Numerus enim hominis est* 'För det är en människas tal'; *et numerus ejus sexcenti sexaginta sex* 'och dess tal är 666'. I Upp A 1 utgörs detta textställe av en sats, där informationen i de två satserna har sammanförts i en: *för thy manzsins tal oc täss dywrsens, är säx hwndrat sextighi oc vi* 'för människans och djurets tal är 666'.

Vers 19.15 inbegriper en läsning i såväl Koberger som Vulgata Clementina som inte återfinns i Upp A 1. Bestämningen *furoris iræ* 'vredes raseris' till *Dei omnipotentis* 'allsmäktige Guds' motsvaras i Upp A 1 märkligt nog av *nadhhis*, genitiv av *nadh* 'nåd'. Denna sistnämnda läsning kan inte heller förklaras vare sig som en felöversättning eller som en felskrivning inom den svenska texttraditionen. I Upp A 1 används *nadh* ytterligare två gånger, i verserna 1.4 och 22.21, och då är det en översättning av *gratia* (en översättning som återfinns flerstädes i fornsvenska källor; se t.ex. Thors 1957 s. 546). Läsningen kan därmed inte härledas från Koberger (eller Vulgata Clementina), men den mest sannolika förklaringen är likväl att ursprunget till läsningen står att finna i källtexten. Detta talar således emot att Koberger har utgjort källtexten. White m.fl. (1889) anger *foris* 'dörr' som den enda varianten på denna plats, varför varianten inte kan lokaliseras utifrån denna utgåva.

¹³ Man kan exempelvis nämna att handskriften NAL 484 (Bibliothèque nationale de France, Paris), en bibelhandskrift från början av 1200-talet, avslutas med en kommentar om bibliska namn. Vid *Abbadon* står: *Abbadon, sive Labbadon*.

Generellt visar Upp A 1 därmed upp en text som nära följer Vulgata Clementina, och man synes ha strävat efter att återge källtexten textnära, utan parafrafer, strykningar eller tillägg. Inte heller har man några omfattande kommentarer till texten, utan endast ett fåtal glossor återfinns. Textvittnet A 1 är inte originalet till denna text, eftersom det finns avskriftsfel. Man har sannolikt inte använt Kobergers Vulgatautgåva som källtext, den som användes av Nils Ragvaldi när han översatte Josua och Domarboken.

Avslutningsvis ska sägas att jag har gjort en kontroll av citaten från Uppenbarelsboken i de fornsvenska predikningarna (enl. Ejder 1976 s. 153–155, 175–176), för att se om det finns någon koppling mellan de översättningar som har gjorts där och Upp A 1. Så synes inte vara fallet. Likheter mellan dessa citat och Upp A 1 är inte större än man kan förvänta sig när man översätter från samma verk. För att illustrera avvikelserna kan man titta på vers 1.4, som förekommer i Svenska medeltidspostillor 1–3 (Klemming 1879, 1880, 1893). Till att börja med finns skillnader hos detta textställe i de tre postillorna, men de enas i att återge Vulgatas *venturus est* 'ska komma' med *kommaskolande*. Upp A 1 har istället *tillkommande* för detta uttryck, där alltså postillorna sammanfaller. Det synes därmed inte föreligga någon koppling mellan dessa översättningar.

6 Slutsatser

Första delen av föreliggande undersökning består till stor del av en prövning av de påståenden som Erik Stave (1893) gör om källtexterna till NT 1526, utifrån exemplet Uppenbarelsboken (Upp 1526). Till att börja med görs en övergripande prövning av Staves antagande att Erasmus (1522) latinska text har utgjort huvudkällan till NT 1526. Vid ett antal textställen som är diagnostiska för valet mellan Erasmus (1522) latinska text och Luther 1522 följer Upp 1526 genomgående Erasmus. Detta är en kvantifiering av Staves allmänna iakttagelse, baserad på textställen som Stave visserligen noterade men som han inte drog några slutsatser från avseende förhållandet mellan Erasmus och Luther som källtext. Slutsatsen är således att Erasmus har vägt tyngre än Luther som källtext till Upp 1526 avseende textens övergripande gestalt.

Därefter provas de exempel som Stave pekade ut på att man i Upp 1526 skulle ha följt den grekiska texten i Upp 1526. Dessa exempel har redan tidigare setts med skepsis av forskningen, men däremot har åtminstone exemplen i

Upp 1526 inte analyserats i detalj hittills. Den prövning som görs i föreliggande undersökning visar sig inte ge stöd för att den grekiska texten har använts som källa. Texten avviker visserligen från Erasmus (1522) latinska text ibland och följer den grekiska texten, men i dess åtföljd också Luther. Som framkommer nedan finns säkra exempel på att man har följt Luther i återgivningen av enskilda ord, och det ter sig mest sannolikt att detsamma har skett här. Förhållandet till den grekiska källtexten är således en grundläggande skillnad mellan Luther och de svenska bibelöversättarna i NT 1526. Den förstnämnde följer Erasmus grekiska text närmast genomgående där den skiljer sig från den latinska texten, medan de sistnämnda gör tvärtom.

Bland de 22 exempel på påverkan från Luther på Upp 1526 som Stave pekade ut återfinns fall där påverkan är möjlig, där liknande ord helt enkelt återfinns i Upp 1526 och Luther. Ibland finns en fornsvensk motsvarighet till den i Upp 1526 (och Luther), t.ex. *himna bröþ* för *himelska brödh/hymel brod* för *manna*. I andra fall är påverkan säker, och ett sådant exempel är återgivningen *goll/gele* 'gul' för lemmat *hyacinthus*, som normalt betyder 'blåsvart, lila' etc. Det betyder att Luther verkligen har använts som källa till bibeltexten i Upp 1526, men mer begränsat och på ett annat sätt jämfört med Erasmus (1522) latinska text. För det första synes man ha sökt stöd hos Luther i översättningen av enskilda ord, medan man har låtit Erasmus textgestalt i övrigt styra textens utformning. Vid de diagnostiska textställena nämnda ovan består skillnaden mellan Erasmus och Luther för det mesta i förekomst av ett eller flera ord hos Erasmus medan detta eller dessa saknas hos Luther. Också i just de verser där lexikal påverkan från Luther är sannolik kan man se att man i övrigt har följt Erasmus, t.ex. vers 13: *clädd vthi it sidt lijnclädhe (hengiandes nedher på foten) – der war angethan mit eynem leynen kytel* (fetstil från Luther; inom parentes från Erasmus).

En kort tid efter NT 1526 ska ytterligare en förskjutning äga rum i synen på bibeltexten, då i riktning mot en starkare ställning för Luther. I NT 1526, åtminstone i Upp 1526, är inslaget av latinsk källtext som nämnts fortfarande stort. I både Gustav Vasas bibel (1540–41) och Christian III:s bibel (1550) är Luther det viktigaste rättesnöret, medan Erasmus har fått ta ett steg tillbaka (Wollin 2024 s. 309–322, 345–348).

I den andra delundersökningen provas till att börja med frågan om huruvida det finns ett samband mellan de två textvittnena med Uppenbarelsboken från 1526, Upp 1526 och Upp A 1. Det har periodvis rått en intensiv debatt kring äldre bibelöversättningars påverkan på NT 1526, särskilt avseende Upp 1526. I föreliggande undersökning tas denna fråga upp på nytt, utifrån de svenska

texternas förhållande till källtexterna. Detta görs genom parallellläsningar av Upp A 1 och Upp 1526 mot Vulgata Clementina samt Erasmus 1522, för att det ska vara möjligt att avgöra om Upp 1526 har kontaminerats avseende källtext genom påverkan från Upp A 1. Det visar sig att så inte är fallet. Av ca 110 signifikanta avvikelser mellan Vulgata Clementina och Erasmus (1522) följer Upp 1526 Erasmus närmast genomgående. Denna undersökning ger därmed Erik Neuman och Gunnar Sjögren rätt gentemot Natan Lindqvist och Erik Noreen i frågan om påverkan mellan Upp A 1 och Upp 1526: det förefaller röra sig om två helt skilda texttraditioner, som inte har påverkat varandra. Det går naturligtvis inte att utesluta att man vid tillkomsten av Upp 1526 har haft tillgång till den version som återfinns i A 1, men ovanstående undersökning visar i alla händelser att Upp A 1 inte har satt några spår i Upp 1526 som har påverkat uppdelningen mellan källtexterna.

Därefter provas källfrågan för Upp A 1. Denna version följer som väntat Vulgata Clementina nära. Vissa avvikelser finns, exempelvis i form av en parafra av ett parti, men också andra typer av avvikelser. Dessa avvikelser provas gentemot Anton Kobergers (1479) Vulgatautgåva, som man vet har befunnit sig i Vadstena, och som användes vid översättningen av Josua och Domarboken i A 1. Det visar sig att vissa avvikelser får stöd i denna utgåva, men inte alla. Snarare är det så att vissa läsningar i Upp A 1 är svårförklarliga om man verkligen har använt Kobergers utgåva. Det är mer sannolikt att en annan källtext har använts, som dock har legat nära Vulgata Clementina i utformning. Man kan slutligen konstatera att Upp A 1 inte har satt några spår i de fornsvenska homilierna, när Uppenbarelseboken citeras. Dessa citat har ett annat ursprung än Upp A 1.

Som nämnts är Upp A 1 anonym som den står i handskriften. Det finns dock två teorier om dess ursprung. För det första har den attribuerats till Jöns Budde, och det är Erik Noreen (1944) som gör det på lexikala grunder. För det andra har Lars Wollin (2024 s. 114–115) gett förslaget att den utgör en nyöversättning, gjord i nära anslutning till år 1526, med Hans Brask som initiativtagare. Föreliggande undersökning lägger inget till frågan om Upp A 1:s ursprung i det avseendet; oavsett om översättningen gjordes av Budde eller i anslutning till 1526 (eller i ett annat sammanhang i en birgittinsk miljö) hade man väntat sig Vulgata som källtext. Jag har för avsikt att behandla Upp A 1:s ursprung i en kommande artikel (Mårtensson ms. 2).

Det är viktigt att komma ihåg att förhållandena avseende källtexterna i Upp 1526 inte behöver vara desamma i övriga delar i NT 1526. Redan Stave (1893) antydde att de olika böckerna skiljer sig avseende källtexterna, och det

finns skäl att tro att de olika böckerna har delvis olika tillkomsthistoria (se t.ex. Lindblad 1971 s. 41 och Wollin 2024, t.ex. s. 249–250). En viktig framtida uppgift är därmed att relatera resultatet i föreliggande undersökning av Uppenbarelseboken till övriga böcker i NT 1526, och pröva samhörigheten med andra böcker utifrån de indelningar som tidigare forskning har identifierat.

Primärkällor

- Emser, Hieronymus, 1529: Testamentum novum so durch den Hochgelerten L. Hieronymum Emser verteütscht [...] [Auffs new... corrigirt von... Johan Ditenberger]. [Ill.: Anton Woensam] Köln.
- Erasmus av Rotherdam (Erasmus Desiderius), 1522: Novum testamentum... ab Erasmo Roterodamo recognitum, Basel (Froben).
- Klemming, Gustaf E., 1853: Medeltidens bibelarbeten 2. (Svenska fornskriftsällskapet 1, 9:1–2.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet. Tillgänglig på Fornsvenska textbanken: <https://project2.sol.lu.se/fornsvenska/>.
- Klemming, Gustaf E., 1879, 1880, 1893: Svenska medeltidspostillor 1–3. (Svenska fornskriftsällskapet 1, 23:1–3.) Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet.
- Koberger, Anton, 1479: Biblia latina. Med tillägg av Menardus Monachus. 7 utg. Nürnberg. Tillgänglig på: <https://dlib.gnm.de/item/2Inc38852/916>.
- Luther, Martin, 1522: Das Neue Testament Deutzsch. Wittenberg.
- NAL 484 = Nouvelle acquisition latine, 484. Paris: Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits.
- Nestle-Aland = Novum Testamentum Graece. Begründet von Eberhard und Erwin Nestle. Utg. av Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini & Bruce G. Metzger, 2012. 28. rev. utg. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Thet Nya Testamentit på Swensko, 1526. Stockholm. Jag har använt en digital utgåva av denna text, framställd av mig själv, Richard Melkersson, Jonatan Pettersson, Theresia Pettersson, Dominika Skrzypek och Henrik Williams.
- Vulgata Clementina, texten producerad av The Clementine Text Project. Tillgänglig på: <https://vulsearch.sourceforge.net/>.
- White, Henry Julian, Wordsworth, John & Sparks, Hedley Frederick Davis, 1889: Nouum Testamentum Domini nostri Jesu Christi latine, secundum editionem Sancti Hieronymi. Vol 3. Actus Apostolorum–Epistulae Canonicae, Apocalypsis Iohannis. Oxford: Clarendon.

Litteratur

- Bengtsson, Arne, 1947: Nils Ragvaldi, Domareboken och Linköpingslegendariet. En filologisk författarbestämning och ett bidrag till kännedomen om det senmedeltida vadstenaspråket. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:4.) Lund: Lunds universitet.
- Ejder, Bertil, 1976: Det bibliska materialet i de östnordiska postillorna på folkspråken. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 1, 73.) Lund: Svenska fornskriftsällskapet.
- Förster, Hans, 2020: Martin Luther und die Veritas Graeca – Eine Positionsbestimmung. I: Kerygma und Dogma 66. S. 195–219.
- Deutsches Wörterbuch, av Jacob Grimm och Wilhelm Grimm, digital version i Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities, version 01/23: <https://www.woerterbuchnetz.de/DWB>.
- Hellquist = Hellquist, Elof, 1948: Svensk etymologisk ordbok. 3 utg. Lund: Gleerup.
- Houghton, Hugh Alexander Gervase, 2016: The Latin New Testament. A guide to its early history, texts, and manuscripts. Oxford: Oxford University Press.
- Kauko, Mikko, 2015: Jöns Budde och hans skrifter – yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det. Åbo: Åbo universitet.
- Krans, Jan, 2006: Beyond what is written. Erasmus and Beza as conjectural critics of the New Testament. (New Testament tools and studies 35.) Leiden, Boston: Brill.
- Lewis, Charlton T. & Short, Charles, 1933: A Latin dictionary. Oxford: Clarendon.
- Liddell & Scott = Liddell, Henry George & Scott, Robert, 1980: An intermediate Greek-English lexicon. Founded upon the seventh edition of Liddell & Scott's Greek-English lexicon. Oxford: Clarendon.
- Lindblad, Gustaf, 1971: Ett språkligt grundmönster i Nya Testamentet 1526. I: Nysvenska studier 51. S. 5–57.
- Lindqvist, Natan, 1929: Bibelsvenskans medeltida ursprung. I: Nysvenska studier 8. S. 165–260.
- Neuman, Erik, 1936: Språket i Nya Testamentet 1526 och i Gustav Vasas bibel 1541. I: Nysvenska studier 16. S. 1–66.
- Noreen, Erik, 1944: Studier i Jöns Buddes ordförråd. I: Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 6. S. 1–72.
- Metzger, Bruce M. & Ehrman, Bart D., 2005: The text of the New Testament. Its transmission, corruption and resoration. 4 utg. Oxford: Oxford University Press.
- Mårtensson, Lasse, ms. 1: Luther som rättesnöre för bibeltexten i Gustav Vasas bibel.
- Mårtensson, Lasse, ms. 2: Uppenbarelsboken i Cod. Holm. A1. En undersökning av dess ursprung.
- Quack, Jürgen, 2012: Die schwedischen Bibelausgaben der Reformationszeit (1526, 1536 und 1541). Übersetzung, Vorreden und Glossen. Uppsala: Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska akademien. 1898–2023. Lund.
- Sjögren, Gunnar, 1945: Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526–1541. Lund: Gleerups.

- Stave, Erik, 1893: Om källorna till 1526 års öfversättning av Nya Testamentet. (Skrifter utgifna af Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala III. 1.) Uppsala: Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala.
- Söderwall = Söderwall, K. F., 1884–1918: Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Lund: Svenska fornskriftsällskapet.
- Thors, Carl-Eric, 1957: Den kristna terminologien i fornsvenskan. (Studier i nordisk filologi 45.) Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Wollin, Lars, 2017: A.D. 1526: The Beginning or the End of the Beginning? Humanist Bibles in Sweden. I: Jonathan Adams & Massimiliano Bampi (red.): Beyond the Piraeus Lion. East Norse Studies from Venice. (Selskab for østnordisk filologi 2.) Köpenhamn: Universitets-Jubilæets danske Samfund. S. 237–249.
- Wollin, Lars, 2024: Det humanistiska bibelverket. Kring den nordiska reformationens bibelöversättning. (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet 1, 105.) Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- Wörterbuch zu Dr. Martin Luthers deutschen Schriften. Bd 1 [A–F] & Bd 2 [G–Hals]. Utarbetad av Philipp Dietz. 1870 resp. 1872. Leipzig: Verlag von F. C. W. Vogel.

© 2025 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i
Creative Commons Erkännande-licensen ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/))